

Психолого-педагогічні підходи до формування цінностей студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін

Вікторія ЦИПКО,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету

Проблема формування цінностей молоді людини у процесі її навчання є однією з найактуальніших в умовах розбудови та інтеграції Української держави до європейського простору. Сучасне суспільство орієнтується на виховання творчої, ініціативної особистості, яка має активну життєву та громадянську позицію. Концепція національного виховання головною метою розвитку наскрізної системи виховання молодого покоління України визначає наповнення її «гуманітарним змістом, котрий узгоджується з кращими надбаннями цивілізації, орієнтований на соціалізацію, безпосередній розвиток людини й відповідне потребам її самореалізації та актуальним завданням відродження національної культури, становлення Української держави» [1].

Аналіз проблеми формування цінностей студентів у навчальному процесі доцільно проводити у контексті концептуальних засад педагогічної науки, запропонованих О.Сухомлинською: «Сучасні цінності – актуальна ідеологічна, ідейна проблема, проблема формування світогляду, що виступає інтегративною основою діяльності як окремого індивіда, так і будь-якої малої чи великої соціальної групи, колективу, нації, зрештою, всього людства» [2, с. 106]. Отже, для того, щоб визначити найбільш ефективні психолого-педагогічні підходи до формування цінностей студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін, з'ясуємо, у чому полягає сутність поняття «цінності» в цілому; що таке гуманістичні цінності; які особливості психолого-педагогічного механізму становлення цінностей особистості; якими є методичні шляхи формування гуманістичних цінностей молоді у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін.

У сучасній філософській літературі проблему цінностей розглядають О.Дробницький, О.Здра-

вомислов, І.Зеленкова, В.Сагатівський, Т.Титаренко, Н.Чавчавадзе, І.Фролов. У психології система цінностей особистості досліджується Г.Андрєєвою, Л.Божовичем, І.Кулагіною, К.Платоновим, С.Рубінштейном, Л.Фрідманом та ін. Розгорнутий аналіз концептуальних підходів до феномену цінностей ми знаходимо і в дослідженнях В.Гречаного, М.Добриніна, О.Леонтьєва, В.М'ясищева, В.Сержантова, Д.Узнадзе та ін.

Відомі визначення поняття «цінність» у філософській та психологічній науках відрізняються лише окремими деталями, проте за своєю сутністю зводяться до одного твердження: цінності – це предмети, об'єкти, явища, важливі для людини чи групи людей. Зокрема, К.Платонов стверджує: «Цінності – поняття, за допомогою яких виявляється соціально-історичне значення для суспільства й особистості <...> певних явищ дійсності. Критерії оцінювання чи тих, чи інших явищ як цінностей мають конкретно-історичний характер. Цінності є важливим фактором соціальної регуляції поведінки особистості й взаємовідносин людей» [3, с. 165–166].

В українській педагогічній науці узагальнено можна виокремити два підходи до трактування поняття «цінність»: згідно з першим, цінність існує незалежно від особистості, тобто є об'єктивною категорією; відповідно до другого підходу, цінність може існувати тільки в межах співвідношення суб'єкта й об'єкта, тобто є суб'єктивно-об'єктивною категорією. Деякі з дослідників вважають, що різні об'єктивні властивості предметів, явищ, переживань набувають характеру цінності тоді, коли їх пізнає людина. Зокрема, за словами І.Беха, «поняття «особистісні цінності» пов'язується з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо» [4, с. 6]. Отже, об'єктивними є тільки властивості предмета оцінювання, а цінність є категорією суб'єктивно-об'єктивною. Оскільки цінність детермінована двома аспектами ціннісного ставлення, то її значущість і характер одночасно залежать і від визначень суб'єкта (суб'єктивний чинник цінності), і від властивостей об'єкта – носія цінності (об'єктивний чинник цінності). У цьому сенсі можна

сказати: цінність є функцією двох змінних. Особливість категорії цінності полягає в тому, що вона одночасно є і предметом, і ставленням до цього предмета.

Отже, очевидно, що у самому понятті «цінність» вже виражене певне ставлення до предметів, явищ або їх властивостей, їхня оцінка. У результаті сформованої у суспільній практиці певної оцінки явище набуває статусу цінності. Поняття цінності розкриває, на наш погляд, здатність певних об'єктів природної і соціальної предметності бути необхідними для існування й розвитку суспільства в цілому або окремої особистості, тобто задовольняти суспільні, особистісні потреби та інтереси. Виконуючи роль соціального регулятора в історії людського суспільства, цінності й ті оцінки, на основі яких вони формуються, є складним результатом впливу історичних і соціальних причин на індивідуальну й суспільну свідомість. Протягом історії людства відбувся відбір загальнозначущих, найбільш важливих для окремої особистості та людської цивілізації в цілому цінностей, які прийнято називати загальнолюдськими або гуманістичними. До них належать, наприклад, такі цінності, як людина, її життя, гідність, свобода, земля, природа, добро, краса та ін.

Викладене вище дає змогу зробити висновок про те, що цінності формуються людьми в реальних умовах їхнього життя. Усвідомлення людиною цінності (або нецінності) того чи іншого явища є результатом роботи її свідомості. При цьому цінності особистості, зокрема гуманістичні, є суб'єктивно-об'єктивними за походженням і мають загальнозначущий характер. Цінності не тотожні природним якостям, психологічним станам і елементам індивідуального досвіду, хоча безсумнівно, що ці якості та стани беруть участь у формуванні цінностей. Отже, суспільство у певному сенсі може вивчатись як сфера функціонування певної системи цінностей. Система цінностей суспільства, зокрема гуманістичних, створює об'єктивну основу для оцінювання особистих задовольень, прагнень, бажань окремих індивідів.

Беручи за основу гуманістичний підхід до розуміння цінностей, ми можемо виокремити їх характерні ознаки: загальнозначущість; всеосяжність як для конкретної історичної епохи, так і для соціогенезу в цілому; суб'єкт-суб'єктний і суб'єкт-об'єктний характер відносин, які їх породжують; нормативність, тобто існування у вигляді певних правил, ціннісних суджень.

Аналізуючи генезу основних філософських і психолого-педагогічних підходів до цієї проблеми, необхідно вирізнити й інші важливі для нашого дослідження моменти. По-перше, цінності розуміють як предметні властивості явищ, психологічні характеристики особистості, явища суспільного життя, що визначають позитивне та негативне їх значення для людини або суспільства. По-друге, ціннісні системи формувалися і трансформувалися упродовж історичного розвитку суспільства. Найбільш стій-

кою та всезагальною виявилася система загальнолюдських гуманістичних цінностей. По-третє, значущість гуманістичних цінностей не обмежувалася тимчасовими рамками тієї або іншої соціальної спільноти. По-четверте, система гуманістичних цінностей, що поступово складалася у процесі історичного розвитку суспільства, стала пріоритетною за сучасної доби і визначає сьогодні виховний ідеал людства. Ці міркування дають змогу визначити поняття «гуманістичні цінності» як одне з висхідних у нашому дослідженні, адже одним із завдань навчально-виховного процесу вищого навчального закладу є формування у студентів загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Проведений аналіз дає також змогу уточнити зміст поняття «гуманістичні цінності». *Гуманістичні цінності ми розуміємо як сукупність специфічних утворень – загальнолюдських аксіологічних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, які є духовними орієнтирами особистості й суспільства і, формуючись у суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносинах, характеризуються загальною значущістю, всеосяжністю, гармонійним поєднанням загальнолюдського, національного й особистісного смислів.*

Такі норми формуються у людини в процесі її виховання та соціалізації в суспільстві і стають складовою загальної структури особистості. Тому, з нашого погляду, треба визначити місце гуманістичних цінностей у структурі особистості й описати механізм їх формування, з'ясувавши спочатку, у чому полягає сутність особистості.

Зауважимо, що найбільш важливим для нашого дослідження є розуміння особистості Б.Ананьєвим, який вважав, що «позиція особистості як суб'єкта суспільної поведінки й різноманітної соціальної діяльності є складною системою ставлень особистості (до суспільства в цілому й спільнот, до яких вона належить, до праці, людей, самої себе), установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності, цілей і цінностей, на які спрямована ця діяльність» [5, с. 242].

У психолого-педагогічній літературі (Л.Божович, Г.Залеський, І.Кулагіна, В.Столін, Л.Фрідман та ін.) виокремлюються такі структурні елементи особистості, як спрямованість, потреби, мотиви, емоційність, активність, саморегуляція, спонукання, воля та ін. У процесі аналізу структурних компонентів особистості стає очевидним, що спрямованість, потреби, мотивація (як стійка система мотивів), спонукання є психологічною основою виникнення особистісної системи цінностей і опосередковано залежать від неї. Активність, саморегуляція, воля й інші компоненти особистості є своєрідними «реалізаторами» ціннісної системи в практичній діяльності, що перетворюють аксіологічну спрямованість особистості на її ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людини.

Розглянемо психологічний механізм формування гуманістичних цінностей у свідомості людини.

Основою цього механізму є діяльність. Суб'єктивною основою цінностей є потреби, що викликають активність людини й спрямовують її на оволодіння певними цінностями. Тим самим вони відіграють роль програм життєдіяльності. Вплив потреб особистості на зовнішню поведінку реалізується через кілька ступенів опредмечування, в основі яких – фізіологічний механізм активування збережених у пам'яті відбитків тих зовнішніх об'єктів, що здатні задовольнити наявну в організмі потребу, привести до її задоволення. Цей механізм активування був розкритий у дослідженні явища домінанти О.Ухтомського. Він визначив основні риси домінанти: 1) підвищена збудливість; 2) стійкість збудження; 3) здатність до підсумовування збудження; 4) інерція – здатність утримувати й продовжувати в собі збудження й тоді, коли первісний стимул до нього минув [6, с. 17].

Психічним виявом домінанти є установка. Саме це психічне новоутворення розкриває механізм поширення і впливу домінанти на мотиваційну структуру особистості. Завдяки установці та чи інша специфічна потреба особистості актуалізується в умовах ситуації для її задоволення як мотив.

І.Медадзе та В.Столін, а також інші автори розглядали мотив як сукупність структурних елементів, головну роль серед яких відіграють значущість, цінності, сенсожиттєві (ситуативні) цілі. Отже, мотив створює психологічну основу безпосереднього керування, регулювання поведінкою.

Мотив передбачає не тільки значущість, цінність, сенс діяльності, але й стан спонукання, а також цілі дії. Мотив забезпечує напрям поведінки, яка припиняється при досягненні мети. Мотив

діяльності є джерелом формування інтересу як тенденції у поведінці особистості, що полягає в спрямованості або зосередженості її помислів на певному предметі. Проте не кожний мотив і не кожний інтерес є носіями цінностей. Тільки стійкі інтереси, що випливають зі «смыслоутворювальних» мотивів, на думку Л.Виготського, є предметним вираженням потреб особистості [7, с. 122].

Отже, психологічні дослідження дають змогу у найзагальнішому вигляді змодельювати механізм інтеріоризації цінностей. Як зазначає Г.Залеський, характерною рисою психологічних досліджень проблеми у 90-ті роки ХХ ст. стало прагнення побудувати цілісну концепцію інтеріоризації суспільних цінностей в особистісні.

У сучасних дослідженнях цей процес представлено так. Під впливом викликів зовнішнього світу і власних потреб особистості в неї формуються мотиви, стимули, які особистість усвідомлює у вигляді різноманітних інтересів до об'єктів навколишньої дійсності, інших людей, свого внутрішнього світу. Стійкий розвинений інтерес сприяє формуванню певної спрямованості особистості, її часто пов'язують (дехто з психологів навіть ототожнює) з психологічною установкою на певну діяльність, спосіб реагування, готовністю до певної поведінки тощо. Наявність установки особистості сприяє виникненню у неї емоційно-ціннісного ставлення до об'єктів реальності (подобається – не подобається, важливо – не важливо та ін.). Отже, той чи інший об'єкт (матеріальна річ, явище, риса характеру тощо) набувають у свідомості людини статусу цінності (меншої чи більшої вартості). Цей процес передбачає ще декілька ланок (формування ціннісних

орієнтацій, переконань, ідеалів тощо) і завершується утворенням у людини певних відносно стійких моделей поведінки й діяльності. Відобразимо ці міркування за допомогою рис. 1, де стрілками показано динамічно існуючі постійні зв'язки між елементами процесу, що перебувають у постійному русі, змінюються та сприяють збагаченню внутрішнього світу людини (див. рис. 1).

На основі психологічних концепцій інтеріоризації педагогічною наукою накопичено погляди щодо її реалізації у процесі навчання й виховання молоді. Провідними у педагогіці є два підходи до розв'язання проблеми формування цінностей особистості.

Відповідно до першого підходу, процес формування цінностей розуміють як поступове накопичення у студентів нових

Рис. 1. Психологічний механізм формування цінностей особистості [8, с. 13–17]

знань та становлення окремих рис характеру і поведінки, що потім удосконалюються й ускладнюються, перетворюючись на стійкі якості особистості. Представники цього підходу досліджують лише педагогічну діяльність, способи організації викладачем навчальної роботи, не виявляючи складу внутрішніх дій тих, хто навчається, як умови створення цінностей особистості.

Важливий матеріал щодо вивчення умов формування цінностей особистості міститься в працях російських учених, зокрема, авторського колективу під керівництвом Е.Монозона і Р.Рогової. У них уперше розроблено комплекс конкретних методик, спеціально призначених для вивчення рівнів сформованості як окремих поглядів і переконань, так і особистісного світогляду в цілому. Але й у цій педагогічній концепції розроблення конкретних шляхів формування цінностей молодій людині спирається переважно на результати аналізу діяльності викладача без належного врахування ролі в цьому процесі внутрішніх, психічних дій тих, хто навчається, що ускладнює пошук засобів, необхідних для посилення виховної функції навчання.

Представники другого підходу, насамперед А.Зосимовський, І.Лернер, Л.Рувинський, здійснюють спроби реалізувати у вивченні проблеми принципи діяльнісної теорії навчання. У цьому випадку вивчення цілеспрямованого процесу формування цінностей особистості спирається на дані про особливості застосування тих прийомів пізнавальної діяльності, опанування яких веде до створення теоретично обґрунтованого світогляду. Це сприяло розробленню шляхів активізації пізнавальної діяльності в процесі навчання, глибокому розкриттю дидактичних функцій пізнавальних завдань, способів їх застосування.

Описані підходи у поєднанні з механізмом інтеріоризації гуманістичних цінностей дають змогу, по-перше, ще раз упевнитись у важливості педагогічного впливу на цей процес з метою створення відповідних умов під час навчання, а по-друге – визначити деякі методичні підходи до їх формування. У цьому контексті треба акцентувати, що у будь-якій освітній системі, спрямованій на формування цінностей молодій людині, процес навчання має будуватися з урахуванням описаного нами психологічного механізму. Функціонування цього механізму в процесі навчання забезпечується двома шляхами: через зміст навчання (за умови забезпечення його якісного засвоєння) та відповідну його організацію (технологію).

Зміст освіти, як зазначає відомий український дидакт О.Савченко, – головний засіб цілеспрямованого навчання. Сучасні погляди на його структуру передбачають такі складові: знання, вміння, навички, які відбивають досвід репродуктивної і творчої діяльності, а також емоційно-ціннісних відносин [9, с. 39–42]. У контексті нашого дослідження зміст освіти – один з компонентів процесу навчання. У

ньому може бути виокремлена певна система: аксіологічної інформації, яка засвоюється у вигляді аксіологічних знань; аксіологічних умінь і навичок, в яких особистість засвоює вже відомі способи діяльності; досвіду відповідної творчої діяльності й досвіду формування оцінок і ціннісних суджень щодо світу, людей, себе. Це дає змогу сформувати у того, хто навчається, емоційно-ціннісні ставлення, що є основою для формування цінностей, зокрема гуманістичних.

Отже, для реалізації цього завдання до змісту освіти мають бути введені елементи, що розкривають гуманістичні цінності, а відбір та структурування всього змісту освіти, з огляду на предмет нашого дослідження, мають здійснюватися з урахуванням психологічного механізму формування цінностей особистості (наприклад, у процесі навчання потрібно висвітлювати факти, сюжети про те, якими були потреби, мотиви, інтереси людей, які створили ті чи інші цінності і прагнули втілити їх у життя, як вони ставилися до світу і діяли в конкретному часі та просторі, в сучасних умовах).

Такі підходи також зумовлюють відбір відповідних технологій навчання студентів суспільствознавчих дисциплін, які б спрямовували їхню пізнавальну діяльність на засвоєння «соціальних знань» – понять, правил, оцінок, норм, цінностей, на формування власних ціннісних суджень, опанування спеціальних, аксіологічних прийомів (актуалізації особистісних цінностей, вибору способу впливу з метою перетворення вихідних ситуацій на бажані, вирішення аксіологічних пізнавальних завдань в умовах ситуації вибору тощо). При цьому пізнавальна діяльність повинна мати особистісний смисл, відповідну мотивацію.

У цьому контексті важливими є дослідження В.М'ясищева, який стверджував, що цінності, які виявляються в оцінках (ціннісних судженнях), є результатом поєднання дії мислення (застосування засвоєних раніше аксіологічних знань) і почуття [10, с. 155]. Аналогічні твердження належать І.Майзелю, який вважає, що в цінності, як і в поведінці людей, завжди зливаються раціональні й емоційно-іраціональні начала [11, с. 57]. Очевидно, що формування цінностей студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін неможливе без відповідного рівня засвоєння аксіологічних знань (*когнітивний* компонент), опанування спеціальними, аксіологічними прийомами (*операційний* компонент), формування ставлення до явищ і процесів внутрішнього і зовнішнього світу (*емоційно-чуттєвий* компонент).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень, які стосуються змісту цінностей, механізму їх формування у студентів та шляхів досягнення поставленої мети у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін, дав нам змогу визначити три рівні сформованості гуманістичних цінностей молодій людині відповідно до компонентів процесу їх формування:

1) рівень засвоєння знань про ті соціальні норми (принципи, оцінки), що повинні бути підставою для перетворення гуманістичних цінностей на особистісні орієнтації;

2) рівень володіння аксіологічними прийомами й уміннями, серед яких, зокрема, вміння порівнювати, пояснювати, узагальнювати та критично оцінювати факти й діяльність людей, спираючись на власну систему цінностей; виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль у подіях і процесах, тенденції і напрями розвитку людства; оцінювати різні версії і думки про події і явища, визнаючи, що деякі джерела інформації можуть бути необ'єктивними;

3) рівень, коли наявне певне ставлення до явищ і процесів внутрішнього і навколишнього світу, яке базується і детермінується системою гуманістичних цінностей молодшої людини.

Література

1. Концепція національного виховання // Освіта. – 1994 р. – 26 жовтня.
2. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н.У., 2002. – С. 106.
3. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К.К. Платонов. – М.: Высш. шк., 1981. – С. 165–166.
4. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 6.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2002. – С. 242.
6. Ухтомский А.А. Избр. тр. / А.А. Ухтомский. – Л.: Знание, 1978. – С. 17.
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский; под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – С. 122.
8. Пометун О.І. Дидактичні шляхи формування цінностей учнів у процесі навчання історії / О.І. Пометун // Доба (наук.-метод. часопис з іст. та громадян. освіти). – 2005. – №2. – С. 13–17.
9. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: підручник для студ. пед. фак. / О.Я. Савченко. – К.: Абрис, 1997. – С. 39–42.
10. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Л.: Высш. шк., 1960. – С. 155.
11. Майзель И.А. Наука и проблема ценностей / И.А. Майзель // Проблема ценности в философии / под ред. А.Г. Харчева. – Л.: Наука, 1966. – С. 50–64.

з'ясовано сутність понять «цінності» та «гуманістичні цінності», а також визначено рівні сформованості гуманістичних цінностей молодшої людини.

Ключові слова: психолого-педагогічні підходи, формування цінностей, студенти, особистість, зміст освіти, процес навчання.

Викторія ЦИПКО

Психолого-педагогические подходы к формированию ценностей студентов в процессе обучения обществу дисциплинам

В статье определены наиболее эффективные психолого-педагогические подходы к формированию ценностей студентов в процессе обучения, рассмотрен психологический механизм становления ценностей личности, раскрыта сущность понятий «ценности» и «гуманистические ценности», а также очерчены уровни сформированности гуманистических ценностей молодого человека.

Ключевые слова: психолого-педагогические подходы, формирование ценностей, студенты, личность, содержание образования, процесс обучения.

Victoriya TSYPKO

Psychological and pedagogical approaches to the forming of values of students in the learning of social science disciplines

The article describes the most effective psychological and pedagogical approaches to the forming of values of students in learning, the psychological mechanism of formation of values of personality is examined, the essence of the terms «values» and «humanistic values» and also the levels of humanistic values to young people are defined.

Keywords: psychological and pedagogical approaches, the formation of values, students, person, educational content, learning process.

Анонсації

Вікторія ЦИПКО

Психолого-педагогічні підходи до формування цінностей студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін

У статті окреслено найбільш ефективні психолого-педагогічні підходи до формування цінностей студентів у процесі навчання, розглянуто психологічний механізм становлення цінностей особистості,